

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
- Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
- Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
- Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
- Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
- Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
- Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/2

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1

Часлав В. НИКОЛИЋ

БАРКА И АУТОПОЕТИКА: СИМБОЛИЧКЕ ФОРМЕ
ВОДЕ, ПЛОВИЛА И ПУТОВАЊА У СТАРОМ ЗАВЕТУ И У
РОМАНУ О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 9

Никола З. ПЕУЛИЋ

ТРАНСФОРМАЦИЈА БЕСТИЈАРИЈУМСКОГ КОМПЛЕКСА
СТАРОЗАВЕТНЕ КЊИГЕ ПРОРОКА ЈОНЕ У РОМАНУ
О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 29

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО КАО „ЧЕТВРТИ СВЕТ” АНДРИЋЕВЕ ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ / 39

Снежана С. БАШЧАРЕВИЋ

ПЛАЊАЊЕ КРИВИЦЕ (ПЕТ ЈЕВРЕЈСКИХ ЛИКОВА
У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА) / 57

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД
ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА / 67

Марија М. ШЉУКИЋ

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА
КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА / 81

2

Анка Ж. СИМИЋ

ПСАЛМИ У СТАРОМ ЗАВЕТУ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
АПОКРИФНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 91

Николина П. ТУТУШ

СЛИКА РАЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ / 101

Предраг З. ПЕТРОВИЋ

БОГОДЕЈСТВЕНА СВЕДОЧАНСТВА БИБЛИЈСКИХ ИДЕОГРАМА / 117

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

ПРЕЖИЦИ МАТРИЈАРХАТА У МАРИОЛОГИЈИ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛУЖБЕНЕ ХИМНОГРАФИЈЕ / 129

Александра Д. МАТИЋ

КРАЉ СОЛОМОН У ЈЕВРЕЈСКОЈ И СРПСКОЈ
УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ / 145

Ана С. ЖИВКОВИЋ
ЈЕРУСАЛИМ У РЕЛИГИОЗНОМ ЕПУ ИСТОРИЈА О ПОСЛЕДЊЕМ
РАЗОРЕНИЈУ СВЕТАГО ГРАДА ЈЕРУСАЛИМА ВИКЕНТИЈА РАКИЋА / 165

Срђан В. ОРСИЋ
ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА / 175

3

Василије К. МИЛНОВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
И РАЗУМЕВАЊЕ ХОЛОКАУСТА: СРПСКИ И ЈЕВРЕЈСКИ
НАРАТИВ СТРАДАЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 185

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ
СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ
ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА / 203

Krinka B. VIDA KOVIĆ PETROV
RETHINKING THE HOLOCAUST NOVEL IN YUGOSLAVIA: FROM HINKO
GOTTLIEB TO ALEKSANDAR PETROV'S LIKE GOLD IN FIRE / 225

Dubravka K. BOGUTOVAC
NOSAČ SAMUEL KAO NOSIVA SINEGDONA / 239

Andrijana A. NIKOLIĆ
RADOST I TUGA SAMOKOVLJINIХ ЈЕВРЕЈА / 247

Ђорђе Н. КЕБАРА и *Стеван М. МИЛОВАНОВИЋ* (Данијел Перахија)
СОЦИОКУЛТУРОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ БЕОГРАДСКИХ
ЈЕВРЕЈА У ЗБИРЦИ ПРИЧЕ СА ЈАЛИЈЕ ХАИМА С. ДАВИЧА

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ
ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ“:
ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД“ ДАНИЛА КИША / 277

Тамара М. ЉУЈИЋ
КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА
ИЗМЕЂУ „МИ“ И „ОНИ“ / 287

4

Оља С. ВАСИЛЕВА
„ГРОЗНИЦЕ ЈЕДИНСТВА“ СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА / 299

Александра В. ПАУНОВИЋ
ЈЕВРЕЈИ У ПОЕЗИЈИ РАШЕ ЛИВАДЕ: КОЛИКО НИСКО ДО БОГА? / 309

Сузана Р. БУНЧИЋ
ПРИПОВИЈЕДНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРИЧА
У РОМАНУ ДОСИЈЕ ШЛОМОВИЋ / 325

Јована Б. КОСТИЋ
ЕФЕКАТ ХОЛОКАУСТА У РОМАНУ ГЕЦ И МАЈЕР ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 337

Марија С. ПАНТОВИЋ

„ОНЕ ГОВОРЕ СВОЈИМ ОДСУСТВОМ, ОНИМ ШТО НИКАДА
НЕЋЕ БИТИ”: О ПРИСУТНОМ ОДСУСТВУ У РОМАНИМА
ЦИНК И МАМАЦ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 347

Дина М. ЛИПЈАНКИЋ

ИЗМЕШТЕНОСТ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ И НОСТАЛГИЈА ЗА
ИДЕНТИТЕТОМ У СНЕЖНОМ ЧОВЕКУ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 357

Александра В. ЧЕБАШЕК

ТРАГОВИМА СМРТИ У РОМАНУ АЛЕКСАНДРА
ХЕМОНА ПРОЈЕКАТ ЛАЗАРУС / 369

Gordana M. TODORIĆ

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA
– SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 379

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ
SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 387

Зорица Н. МЛАДЕНОВИЋ

ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПЛУРАЛИТЕТ У ПЕСМИ
„ДО ВИЂЕЊА ДАНИЦЕ” РИЧАРДА БЕРЕНГАРТЕНА / 397

1

Марија М. ШЉУКИЋ¹

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Докторске студије

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА

У раду се уочавају, запажају и образлажу сва она битна обележја идентитетског кода, која у највећој мери дефинишу и детерминишу ликове Јевреја и њихове судбине омеђене временом и простором, а донекле фундаментално маркиране сменом историјских епоха, назначене и активирани процесом памћења и сећања, како на индивидуалном, тако и на колективном плану. Методом анализе сагледавају се начин живота, традиција, обичаји, веровања, митски слој, навике, етнографске карактеристике, језичка диглосија сефардских Јевреја на простору Сарајева, Вишеграда и Травника, као и издвајање контраста света деце и одраслих. Циљ рада представља дубинско и свеобухватно продирање у све слојеве и нијансе приказивања сефардских Јевреја кроз перципирање животног циклуса од рођења до смрти, кроз целовито наративно самеравање уграђено у срж Андрићеве поетике.

Кључне речи: Иво Андрић, *Јеврејске приче*, аналитичка метода, појединачно и колективно памћење, традиција, обичаји, језичка диглосија

Иво Андрић је одрастао, стасавао и школовао се у срединама у којима су коегзистирали Јевреји као део колективне заједнице тих средина, па је неке своје индивидуалне успомене у функцији приповедача уградио у интегрално ткиво приповедака и романа. Један од пишчевих пријатеља био је Калми Барух, чувени хиспаниста и проучавалац сефардских Јевреја, што је писцу омогућило да на потпунији и дубљи начин допре до свих запретених слојева унутрашњег живота јеврејске заједнице у целини и у појединостима, што нарочито долази до изражаја приликом психолошке карактеризације ликова. Ликови Јевреја заступљени у пишчевим романима, *На Дрини ћуприја*, *Травничка хроника*, *Проклетша авлија*, *Госпођица* и у неколицини приповедака омеђени су темама и мотивима карактеристичним за живот сефардских и ашкенаских Јевреја. Нарочито су упечатљиви портрети појединих Јевреја у романима, тако да они надрастају ткиво романа и постају засебне индивидуализоване целине, то јест они постају независни ликови од романа у коме су првобитно настали.

Приступ приликом обликовања јеврејске заједнице као целине, писац изражава кроз низ индивидуалних ликова, који својом суштином репрезентују дух заједнице уоквирене касаблијском атмосфером, вредностима и квалитетима. Продирући у срж својих ликова, аутор изражава како њихов спољашњи свет кроз начин живота, вредности, религију, културни модел, обичаје и обреде, песме и приче, начин одевања, превасходно језик којим говоре, тако и обликујући њихов унутрашњи свет, расположења и осећања.

Приликом формирања тема и мотива писац сагледава и обликује Јевреје кроз три аспекта посматрања: речи, језик, повест; другост и памћење.

1 marijasljukic0402@gmail.com

Приповедни ареал се поклапа са стварним и животним ареалом Андрића, тематизују се наративи са простора Сарајева, Вишеграда и Травника, чиме се постиже аутентичност приповедања. Приповедач у наративно ткиво интерполира поједине реалне личности, које процесом стварања постају доминантни књижевни ликови за репрезентовање духа и атмосфере колектива.

На живот сефардских Јевреја утиче мултиконфесионална и мултикултурална нова средина у којој су се обрели по доласку из Шпаније током 16. века, која се разликовала од њихове светле Андалузије, јер је била засенчена понеким тамним тоновима учмале касабе. Индивидуално памћење се остварује кроз перспективу појединца, који у своја индивидуална сећања уграђује вредности, веру, обичаје и обреде карактеристичне за средину у којој живи, а пре свега за јеврејску заједницу којој припада.

„individualno pamćenje. Ono nije u potpunosti izolovano i zatvoreno. Da bi se spomenuo sopstvene prošlosti, čoveku je često potrebno da se pozove na uspomene drugih. On se oslanja na reperne tačke koje postoje izvan njega, a koje fiksira društvo. Štaviše, funkcionisanje individualnog pamćenja nije moguće bez instrumenata kakvi su reči i ideje, koje pojedinac nije izumeo već ih je pozajmio od sredine u kojoj živi. Takođe, tačno je da se sećamo samo onoga što smo videli, uradili, osetili ili mislili u jednom trenutku vremena, to jest da se naše pamćenje ne podudara sa pamćenjem drugih. Ono je u prostoru i vremenu prilično usko ograničeno. Takvo je i kolektivno pamćenje, ali njegove granice nisu iste. One mogu biti skućenije, ali i udaljenije.” (Albvaš 2015: 30)

Јеврејска заједница је приказана кроз визуру неколико карактеристичних индивидуалних идентитета, који у бити оличавају и изражавају традицијске карактеристике заједничке већине припадника овог колектива, чиме се на недвосмислен начин показује обликовање колективног памћења као фундаменталног приступа сагледавања фигура и ликова, како из сефардског, тако и из ашкенаског миљеа.

„Lična sećanja pojedinaca u interakciji su s kolektivnim sećanjem. Ipak, pojam kolektivnog sećanja nije dovoljno jasan i u njemu se stapaju važne razlike. Veća i sveobuhvatnija sećanja uključuju porodicu, komšiluk, generaciju, društvo i kulturu u kojoj živimo. Ove dimenzije sećanja razlikuju se po svom obimu i dometu, preklapaju se i ukrštaju u pojedincu koji ih inkorporira na razne načine. Ljudi stižu ova sećanja ne samo neposredno - proživljavanjem, nego i kroz interakciju, komunikaciju, učenje, identifikaciju i usklađivanje. Često nije lako odrediti gde se jedna vrsta sećanja završava, a gde počinje druga.” (A. Asman 2015: 72)

Сефардски и ашкенаски Јевреји су се међусобно разликовали по неколико битних карактеристика, по менталитету, који је обликован средином у којој су живели, обичајима и језику.

„На јеврејском гробљу у Сарајеву” кроз две перспективе сагледавања, макро и микро простора и знамениту фигуру шетача, Андрић остварује целовити домен дела. Макропростор места сећања у коме кроз понирање у историјске епохе приказује развој и опстојавање јеврејске заједнице. Микропростор места сећања представља споменик подигнут жртвама Другог светског рата на коме су назначена имена логора смрти као топографске одреднице колективног трауматичног искуства, тако да је хоризонту очекивања и рецепцији читаоца препуштено да надопуни пуни смисао најтрагичнијег периода у развоју невиног јеврејског народа и његовог страдања на тлу Босне, само зато што су припадници тог народа.

Функција шетача се у потпуности остварује кроз призму самеравања макропростора целокупног јеврејског гробља, разматрањем различитих и многозначних епитафа исписаних на споменицима. Сви они нам говоре и указују на

традицију, обичаје, обреде, а понајвише на језик, обједињавајући временску перспективу од прошлости преко садашњости ка будућности.

Развој јеврејске заједнице као колектива, односно промене настале услед утицаја средине у којој сада живе, уочљив је на споменицима испрва исписаним хебрејским словима, а касније на шпанском и „босанском” језику, као трајним траговима прошлости. Кодификацијом и очувањем шпанског језика у што вернијем облику оном понетом из постојбине, трудећи се да у њега унесу што мање нових речи, својствених средини у којој су се обрели, језик постаје један од најтрајнијих идентификатора идентитета на колективном нивоу. Они су очували комуникацијску функцију ладино језика, превасходно кроз приче и песме, које су пратиле све етапе у развоју индивидуе, од рођења, венчања до смрти, преносене са колена на колена унутар колективног искуства.

Фигура шетача је значајна за посматрање традицијског начина живота у односу на друге заједнице, односно испољавања другости, која се очитује на три нивоа, вера, језик и повест (то су они догађаји и доживљаји битни за формирање колектива унутар историјског искуства) и обичаји и обреди. Домен различитости условљава донекле одвојеност од других, јер су већим делом међусобно упућени на остале припаднике јеврејске заједнице.

Језичка диглосија је представљала јединствен начин путем којег су они покушавали да премосте баријеру у комуникацији са другим заједницама. Они су се хебрејским служили при религијским обредима, шпанским су говорили међусобно у оквиру породице и шире заједнице. Посебан труд су уложили у учење „босанског” и турског језика, који су им омогућавали контакте са средином у којој су живели и властима. Због своје посебности и другости нису учествовали у свим аспектима пословне сфере, већ су само радили као лекари, апотекари, трговци, одређене занатлије, а касније и као власници угоститељских објеката. Макро и микро простор јеврејског гробља обједињује памћење, прво породично, у оквиру породица и фамилија, а наткриљује га колективно памћење кроз одавање пијетета свим умрлим и настрадалим Јеврејима.

У „Победнику” Андрић из необичног угла посматрања сагледава догађај победе Давида над Голијатом, представљајући сам чин победе. Писац активира митско-историјско време и простор кроз доживљај, који је имао изузетан значај у прошлости Јевреја. Андрић истовремено кроз перципирање архетипског јунака, преузетог из старозаветних извора, представља кохезиони модел обликовања колективног памћења у садашњости и да је бол део победе. У „Победнику” доминира митско памћење Јевреја кроз историјску раван, која повезује прошлост, садашњост и будућност и представља срж постојања јеврејске заједнице. Давид као национални јунак подстиче индивидуално и колективно памћење код Јевреја, што их покреће на очување традиције и истрајност, како у лепим, тако и у тешким етапама њиховог развоја.

Лик Морда Атијаса, Андрић обликује посредством породичног памћења као нуклеуса колективног искуства. Мордо се бави традиционалним породичним послом лекара и апотекара, заснивајући своје занимање на старим књигама из завичаја као чуварима сећања на арапске и шпанске рецепте и тинктуре лекара. Писац при карактеризацији породице Атијас повезује утицај природе на формирање човека, јер су раније генерације живеле у влажној котлини, која је обликовала њихов физички изглед, били су ниски и бледи: „био је ситан човек, сав зарастао у браду, бркове, солуфе и обрве, одевен у пругасту антерију и модре

шалваре” (Андрић 1999: 18). Код Морда се јавља психолошка особина карактеристична за Јевреје – одмереност у понашању и говору.

„Шта да се каже о човеку који ништа не говори, нигде не иде, ни са ким се не дружи, ништа не тражи, него гледа свој посао и своју кућу. [...] Тако седи у својој радњи, зими и лети, увек исти, једнако одевен и једнако расположен: савијено клупко ћутања које нити пије кафу нити пуши дуван нити учествује у чаршијским разговорима и шалама.” (Андрић 1999: 18–19)

Андрић проматра портрет Саломона Атијаса у *Одласку Наполеоновог конзула*, представника познате породице Атијас из травничке средине као једног од изузетно индивидуализовано остварених ликова, који се дубљим разматрањем може подвести под карактеризацију целокупног идентитета колектива. Књижевник кроз ову породицу приказује принцип патријархалности и повезаности у оквиру породице на којем се заснива целокупна заједница. Мушки представници породица прелазе баријеру и контактирају са осталим, другим заједницама, тако да Саломон Атијас као човек од највећег угледа у оквиру породичног круга Атијас сусреће се са одлазећим француским конзулом Давилом, како би му новчано помогао. Давил уз изразе захвалности перципира важност превазилажења другости и истицање значаја међусобне сарадње. „говорио је о својој симпатији и свом разумевању за Јевреје, о човечности и потреби да се људи, без разлике, схватају и помажу” (Андрић 1999: 23).

Приликом физичке карактеризације Атијасовог лика уочавају се и психолошке црте вредноћа, опрезност и сналажљивост. Он као изразити представник јеврејске заједнице предочава конзулу особине штедљивости, мудрости и истрајности јеврејског народа кроз векове и значај породичног и колективног памћења, јер је у саму њихову бит и мисао уткано горко плаћено искуство, да могу да превладају све невоље само ако употребе довитљивост, која се генерацијски преноси.

„И везир је заиста оштар, оштар и тежак господин. Али он једанпут има посла са Јеврејима, а ми смо претурили десетине и десетине везира. [...] Одлазе везири, заборављају шта су радили и како су поступали, долазе нови и сваки почиње изнова. А ми остајемо – памтимо, бележимо све што смо поднели, како смо се бранили и спасавали и – предајемо од оца на сина та скупо плаћена искуства. Ето, зато наша чекмедета имају два дна. До једнога допре везирова рука и испразни све, али испод тога остане увек нешто за нас и нашу децу, да се спасе душа, да се помогне свој пријатељ у невољи.” (Андрић 1999: 24–25)

Намера Саломона Атијаса је била да преда поруку преко конзула другом и другачијем свету, у који конзул одлази, о начину живота у Травнику у оквиру своје заједнице, заједничкој традицији, обичајима и обредима, који их одликују, свим оним битним и не тако важним одликама, које су обликовале и условиле њихово на тај начин изражено претрајавање у простору и времену.

„где се живи тешко, без части и правде, без лепоте и реда, без суда и сведока, као поруку упућену ни сам не зна коме, тамо неком бољем, уреднијем и просвећенијем свету [...] да саопшти и достави даље нешто опште и крупно о своме постојању у животу и о мукама свих травничких Атијаса одувек, [...] како се боре и како успевају да сачувају невидљиву снагу и достојанство” (Андрић 1999: 26).

Атијас је пун захвалности према конзулу и његовом уважавању јеврејске заједнице.

„нама Јеврејима указивали пажњу какву никад нисмо доживели ни од Турака ни од странаца. Призивали сте нас као људе, не издвајајући нас од осталих. [...] Зато се усуђујемо да вас замолимо још и ово: да будете наш сведок на Западу са кога смо и ми дошли и који би требало да зна шта се од нас учинило. Јер, чини ми се, кад бисмо знали да неко зна и признаје да ми нисмо оно што изгледамо ни онакви како живимо, лакше би нам било све што морамо да носимо” (Андрић 1999: 27).

Порука коју жели Саломон да пренесе у својој бити изражава важност памћења речи и искуства, као и покушај да се та њихова колективна свест уклопи и угради у формирање новог и другачијег идентитета условљеног одвојеношћу од завичаја и неприлагођеностју новој средини. Он је перципирао тровековно искуство у новој средини и важност очувања вере, језика, песама, јела и обичаја и утицај процеса заборављања кроз мењање и донекле губљење самобитности, али и битност очувања вере и слике прошлости живота из завичаја.

„А ко у животу успева да изрази своја најбоља осећања и најбоље жеље? Нико; готово нико. Па како да их изрази травнички трговац кожама, шпански Јеврејин, који не зна ниједан језик овога свега како треба, а и кад би их све знао не би му ништа користило, јер му ни у колевци нису дали да гласно плаче, а камоли у животу да слободно и јасно говори” (Андрић 1999: 29).

У галерији јеврејских ликова Андрић поред изразитих мушких представника остварује два у бити различита женска лика, који уцеловљују женски принцип заснован на дихотомији, односно Рифка својом лепотом, а Лотика својом домишљатостју, представљају два посебна начина сагледавања живота.

У „Љубави у касабџи”, касабџа својом особеностју утиче на физичке и психолошке особине ликова, пре свега на нивоу менталитета, расположења и осећања. Рифка својом младостју, лепотом и љубављу према човеку друге вере проузрокује преломни моменат укрштања судбине човека у односу на средину, што обликује њену коб. Јеврејска средина функционисала је на принципу међусобне удаје и женидбе, па је Рифка кршењем моралног кодекса патријархалне средине изазвала незадовољство своје породице, заједнице и свих становника касабџе, што је условило њен трагичан крај у водама Дрине. Андрић кроз лик Рифке и њене заљубљености исказује посебан тип другости, љубав према човеку друге вере и однос „ми” и „они”, јеврејска заједница наспрам других, што се коси са њиховим кодексом понашања према другим заједницама. Незадовољство осталих мештана касабџе према Рифки, као и природна појава, суша, која их је задесила, буди у њима исконско понашање празноверице, па изливају каблове воде на њен гроб. Након тога се све само наизглед враћа у првобитно стање. Природни циклус се наставља, нова девојка својом лепотом привлачи погледе становника касабџе, а Рифкин отац жени обојицу синова. Јеврејин тако превазилази смрт кћерке, која је прекршила кодекс, јер по колективном памћењу урезаном у њихове животе, они се жене и удају унутар заједнице ради самоодржања вере и традиције, која их обавезује, због опстанка колектива.

Лотика је стварна особа из вишеградске средине, коју је Андрић интерполирао у књижевни текст. Она припада ашкенаским Јеврејима, који су се након аустроуграске окупације населили на подручју Босне у Вишеграду, где је отворила хотел близу моста. Андрић Лотикин лик гради на основу укрштања перспектива прошлости и садашњости кроз непрестано смењивање аспеката уочавања. Лотика је описана као изузетна жена, која превладава стереотипе и улази у пословну сферу, која је била намењена искључиво мушкарцима. Лотикин хотел

у прошлости је добро пословао, па је она помагала својим рођацима у завичају Галицији, граду Тарнову, а са својом породицом је лепо живела у Вишеграду. Двострука перспектива времена је условљена преплитањем Лотикиних индивидуалних сећања на успешне прошле дане, са садашњим не тако сјајним стањем рада њенога хотела због велике конкуренције, као и периода њене младости са зрелим годинама. Андрић је Лотику представио као припадника јеврејске заједнице, који су испољавали брижност према породици и широкој фамилији, али истовремено и марљивост и промућурност у пословима, како би се увећао добитак. С годинама су се промениле прилике и људи, па је Лотика донекле била разочарана у припаднике новог нараштаја својих рођака, којима је помагала, јер они нису испољавали емпатију према сиромашнијим рођацима како би им помогли да и они успеју у животу.

„Уморна је Лотика, али није обесхрабрена. После сваког губитка и неуспеха, она се прибере, стегне зубе и продужи да се брани. Јер, сав њен рад последњих година своди се на одбрану, али она се брани са истим циљем пред очима и са истим упорством са којим је некад стицала и подизала. У овом хотелу она је 'мушка глава' и за целу касабу тетка Лотика” (Андрић 1999: 52).

Концепт индивидуалног памћења и сећања, Андрић је омогућио преко Лотикиног лика дубљи продор и самеравање стања, прилика и промена у развоју јеврејске заједнице, а која само преко истакнутих појединаца остварује потпунији смисао напредовања.

Андрић почетну просторну пројекцију приповетке „Писмо из 1920. године” започиње са позиције неместа, односно места измештеног из уобичајене просторне нарације, јер се само са таквог становишта може разумети и продрети у смисао егзистенције лика, који самом својом бити и припада јеврејској заједници, али и не припада нигде. На железничкој станици сусрећу се два пријатеља из школе, чије је почетно пријатељство било ограничено другошћу. Главни лик Макс Левенфелд и његово детињство и одрастање израћају из индивидуалног сећања наратора, а пун смисао његовог бивствовања се заокружује његовим писмом пријатељу наратору у коме имплицитно наговештава свој одлазак из Босне због мржње, која влада на простору на коме живе људи, који припадају различитим религијама, што нам указују сатови у ноћној тишини.

„Тешко и сигурно избија сат на католичкој катедрали: два после поноћи. Прође више од једног минута [...] и тек тада се јави нешто слабијим али продорним звуком сат са православне цркве, и он искуцава *своја* два сата после поноћи. Мало за њим искуца промуклим, далеким гласом сахат-кула код Бегове џамије и то искуца једанаест сати, аветињских турских сати, по чудном рачунању далеких, туђих крајева света! Јевреји немају свога сата који искуцава, али бог једини зна колико је сада сати код њих, колико по сефардском а колико по ешкенаском рачунању. Тако и ноћу, док спава, у бројању пустих сати глувог доба бди разлика која дели ове спале људе који се будни радују и жалосте, госте и посте према четири разна, међу собом завађена календара, и све своје жеље и молитве шаљу једном небу на четири разна црквена језика. А та разлика је, некад видљиво и отворено, некад невидљиво и подмукло, увек слична мржњи, често потпуно истоветна са њом” (Андрић 1999: 66).

Главни лик Макс Левенфелд је обележен двострукошћу егзистенције, порекло води од покрштених Јевреја, али он себе перципира као атеисту. Пројекција прошлости главног лика маркирана је увођењем културног сећања, оличеног у његовој разноврсној библиотеци као сублимацији памћења. „Kultura sećanja se u najvećoj meri zasniva, [...] na oblicima odnosa prema prošlosti” (Asman 2011: 29).

Библиотека је основа његовог образовања, које га одваја од средине у којој живи, јер су му све те књиге отвориле видике, па се он издигао изнад људи, којима је окружен. Мржња која лебди око њега обликује његову пресудну одлуку да напусти место рођења и да своје даље бивствовање оствари у другачијој средини, коју он сматра слободнијом за остварење његове даље егзистенције и формирање сопственог идентитета. „Ono što predstavlja specifičnost [...] jeste ukrštanje problematike pamćenja s problematikom kako kolektivnog, tako i ličnog identiteta. [...] Srž problema je u mobilizaciji pamćenja u službi traganja, potrage, traženja identiteta” (Riker 2015: 167–168). Он као лекар у Паризу помаже свим људима из његовог завичaja без обзира на разлике, па га његова племенита мисија одводи у Шпанију, током грађанског рата, где је трагично изгубио свој живот у болници, у којој је радио. Ова приповетка се остварује кроз индивидуално памћење повезано са историјским и културним сећањем, чиме се заокружује целина егзистенције главног лика преломљеног кроз призму онога што јесте и онога што би желео да постане.

Андрић приповетку *Речи* сагледава кроз оптику односа изговореног и неизговореног, прећутаног и личних повести, сагледаног кроз индивидуално памћење. Приповетка *Речи* је обликована као својеврсно сећање на старији јеврејски брачни пар, који пред знацима фашизма напушта Аустрију и проналази свој мир у Паризу. Живот мужа је одредио посао антиквара током кога је он свој смисао проналазио у свету боја и нијанси, док је пред лицем смрти спознао праву суштину живота и вредност света речи. Последњи његови тренуци маркирани су потрагом за бити суштинске, насушне речи, којом би се могао обликовати и обухватити свет речи и исплести повест. Његова супруга чак и у тим тренуцима не може да се ослободи невидљивих нити ћутања, које су је везивале током брака. Тек после његове смрти, у разговору са суседом она проналази своју суштину кроз речи, које су јој недостајале све те године и схвата да пуноћу егзистенције може обликовати једино кроз своје мисли и исказати их речима. Приповетка је утемељена на двоструком оквиру приче, јер кроз сећање наратора ми сазнајемо важност речи и њиховог смисла, да човек може говорити а да ништа не каже, али и кроз повест супруге наратив о необичном пару, који у драматичним тренуцима открива и спознаје значај изговорене речи наспрам дугогодишњег ћутања.

Андрић приповетке „Деца” и „Бифе *Тийаник*” проматра из перспективе развоја зла кроз улоге прогонитеља и жртве. У приповеци „Деца” функција зла је разматрана кроз само наизглед дечју игру, која оставља озбиљне, а понекад чак и трагичне последице у животима деце, која су посматрана из перспективе другости, понајпре у домену вере. Аспект сагледавања догађаја у приповеци дат је кроз визуру учесника догађаја као одрасле особе, који кроз своја сећања обједињује перспективе прогонитеља и жртве, кроз дихотомију одрасли – деца, прогонитељ – жртва, други – јеврејска заједница, „ми” – „они”, сагледана је слика нетолеранције према другости. Нетрпељивост према јеврејској деци посебно долази до изражаја уочи и на велике празнике, јер се преко празника вршила кодификација и утемељење заједнице, па су зато ти дани имали посебан симболички значај.

Инжењер продирањем у прошлост кроз своја сећања приказује догађаје из визуре детета, надограђујући и обogaђујући их објашњењима и закључцима одрасле особе, чиме се ствара целовита перспектива приповетке.

„Мали људи, које ми зовемо 'деца', имају своје велике болове и дуге патње, које после као мудри и одрасли људи заборављају. Управо, губе их из вида. А кад бисмо могли да се спустимо натраг у детињство, као у клупу основне школе из које смо давно

изишли, ми бисмо их опет угледали. Тамо доле, под тим углом, ти болови и те патње живе и даље и постоје као свака стварност” (Андрић 1999: 82).

Ти догађаји и доживљаји путем сећања остављају трага као слике прошлости на његову садашњост, а манифестују се кроз његово несвесно, путем снова. „У сну сам виђао готово увек исто: јеврејски дечак са мученичким лицем протрчава поред мене, лак и незадржљив као анђео, а ја га и опет пропуштам без ударца, иако знам унапред шта ме због тога чека” (Андрић 1999: 84).

„Бифе Титаник” је компонован из двоструке перспективе, односно истовремено се приказују визуре жртве и прогонитеља, који се у завршним сегментима приче преклапају све до драматичнога краја. Андрић, стварајући ову приповетку, опредељује се да лице зла прикаже кроз угао посматрања индивидуалних ликова из чега се може докучити сукоб усташа и Јевреја, усташе су прогонитељи, а Јевреји невинне жртве, чиме се истиче њихово страдање само због друге вере. У приповеци је описан необичан Јеврејин, који је то само по пореклу. Менто Папо приказан је као власник бифеа „Титаник”, боемске природе, што заради то и потроши. Јеврејска заједница га не прихвата због таквог његовог понашања. Прогонитељ, Стјепан Ковић био је неуспешан човек, необразован и без икаквих особина путем којих би се истакао у животу, па, иако је постао усташа, није био као други, требала му је одлучност и одсечност у обављању поверених задатака. Менто је био његова прва жртва, први Јеврејин, кога је требало посетити. Али због ниподаштавања од самих усташа, Стјепан добија баш уплашеног и без новца Јеврејина, који покушава да причом искупи свој живот, али му то не успева, јер је Стјепан бесан, што је Менто такав какав јесте и његов живот ништа му не значи, нема вредност за њега. Он га убија покушавајући да на тај начин надомести своје недостатке и постане одлучнији човек, како би се уклопио у новонасталу ситуацију.

Стварајући наратив у коме у целости активира и реактивира све оне теме и мотиве повезане са животом јеврејске заједнице, а остварене кроз индивидуално и колективно искуство, Андрић проналази оно што је заједничко и универзално обележје људске судбине. Писац кроз приказивање и показивање вере, обичаја, обреда, етнографских одлика и културе Јевреја, преко изразитих индивидуалних ликова у својим приповеткама и романима, дочарава нам живот јеврејске заједнице у оквиру времена и простора. Посебну пажњу поклања језику и језичкој диглосији као трајном обележју идентитета, путем кога Јевреји чувају колективно памћење и сећање на постојбину.

ЛИТЕРАТУРА

- Албваш 2015: М. Albvaš, *Kolektivno i istorijsko pamćenje*, u: Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (прir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd: Zavod za udžbenike, 29–59.
- Андрић 1984a: I. Andrić, *Na Drini ćuprija* (Sabrana djela, knj. I), Sarajevo: Svjetlost; Beograd: Prosveta; Zagreb: Mladost; Ljubljana: Državna založba Slovenije; Skopje: Mislа, Titograd: Pobjeda.
- Андрић 1984b: I. Andrić, *Travnička hronika* (Sabrana djela, knj. II), Sarajevo: Svjetlost; Beograd: Prosveta; Zagreb: Mladost; Ljubljana: Državna založba Slovenije; Skopje: Mislа, Titograd: Pobjeda.
- Андрић 1999: И. Андрић, *Јеврејске приче*, Beograd: VERZALpress.

- Асман 2011: А. Асман, *Duga senka prošlosti*, Kultura sećanja i politika povesti (prevela Drinka Gojković), Београд: Библиотека XX век, Књиžара Krug.
- Асман 2015: А. Асман, Сећање, индивидуално и колективно, у: Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (прir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Београд: Завод за удžбенике, 71–86.
- Асман 2011: Ј. Асман, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politички идентитет у ranim visokim kulturama* (preveo Nikola B. Cvetković), Београд: Prosveta, Službeni glasnik.
- Асман 2015: Ј. Асман, Колективно сећање и културни идентитет, у: Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (прir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Београд: Завод за удžбенике, 61–70.
- Васић 2011: Д. Васић, Вишеградски Јевреји, суграђани којих више нема, *Свеске Загужбине Иве Андрића*, XXX/28, Београд, 89–102.
- Видаковић-Петров 2012: К. Видаковић-Петров, Јеврејски ликови у делу Иве Андрића, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Иво Андрић у српској и европској књижевности, 41/2, Београд: Међународни славистички центар, 189–202.
- Ђукић Перишић 2005: Ж. Ђукић Перишић, Андрићеве Јевреји, *Свеске Загужбине Иве Андрића*, XXIV/22, Београд, 345–365.
- Пувачић 1986: Д. Пувачић, Иво Андрић и Јевреји, *Свеске Загужбине Иве Андрића*, V/4, Београд, 137–148.
- Рикер 2015: Р. Рикер, О памћењу и подсећању, у: Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (прir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Београд: Завод за удžбенике, 167–179.

INDIVIDUAL AND COLLECTIVE MEMORY AS POETIC CONSTANTS IN JEWISH STORIES BY IVO ANDRIĆ

Summary

The paper explores and explains the important features of the identity code, which mostly define and determine the characters of Jews and their destinies, limited by time and space, and to some extent fundamentally marked by the change of historical epochs, indicated and activated by the process of memory and remembrance, both individually and collectively. The method of analysis examines the way of life, traditions, customs, beliefs, the mythical layer, habits, ethnographic characteristics, and the linguistic diglossia of Sephardic Jews in Sarajevo, Višegrad, and Travnik, and it highlights the contrast between the world of children and adults. The aim of the paper is a deep and comprehensive penetration into the layers and nuances of portraying Sephardic Jews through the perception of the life cycle from birth to death, through complete narrative self-absorption built into the core of Andrić's poetics.

Keywords: Ivo Andrić, *Jewish stories*, analytical method, individual and collective memory, tradition, customs, linguistic diglossia

Marija M. Šljukić